

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/126/69-72>

Ləman Zeynalova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-2339-4850>

ugurmelos2016@gmail.com

Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu və süni intellekt: insani zəkanın zamanlararası modeli

Xülasə

Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin fəlsəfi dünyagörüşündə formalaşan düşüncə sistemi müasir intellekt anlayışları kontekstində təqdim olunur. Nizami irsində ağıl, bilik və hikmət insanın mənəvi kamilliyə yüksəlməsinin əsas vasitəsi kimi qiymətləndirilir və etik məsuliyyətlə sıx bağlı şəkildə izah edilir. Şair-mütəfəkkirin səbəb–nəticə əlaqələrinə, ədalətə və humanizmə əsaslanan baxışları süni intellekt dövründə texnoloji inkişafın insani dəyərlərlə uzlaşdırılmasının vacibliyini ortaya qoyur. Nəticə etibarilə, Nizami Gəncəvinin fəlsəfəsi insanı mərkəzə alan, zamanlarüstü əhəmiyyət daşıyan və müasir düşüncəyə mənəvi istiqamət verən intellektual model kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, düşüncə kodu, süni intellekt, insani zəka, zamanlararası model, etik zəka, fəlsəfi idrak, humanizm*

Laman Zeynalova

Nakhchivan Teachers' Institute
Master's student

<https://orcid.org/0009-0002-2339-4850>

ugurmelos2016@gmail.com

Nizami Ganjavi's Thought Code and Artificial Intelligence: Interesting Model of Human Intelligence

Abstract

This article presents Nizami Ganjavi's philosophical worldview as an integrated system of thought interpreted within the context of modern intellectual paradigms. In Nizami's legacy, reason, knowledge, and wisdom are viewed as essential means for achieving moral perfection and are inseparably linked to ethical responsibility. The poet-philosopher's emphasis on causality, justice, and humanism highlights the necessity of aligning technological advancement with human values in the age of artificial intelligence. Consequently, Nizami Ganjavi's philosophy is evaluated as a human-centered, timeless intellectual model that provides moral guidance for contemporary thought.

Keywords: *Nizami Ganjavi, thought code, artificial intelligence, human intelligence, intertemporal model, ethical intelligence, philosophical cognition, humanism*

Giriş

Müasir dövrdə süni intellekt (Sİ) texnologiyaları sürətlə inkişaf edir və həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsil, elm, sənaye və sosial münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır. Bu inkişaf insan zəkasının modelləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması konsepsiyalarını aktuallaşdırır, eyni zamanda etik və fəlsəfi sualları gündəmə gətirir: süni intellekt insan dəyərlərini və mənəvi məsuliyyəti necə əks etdirə bilər? İnsan zəka və intellektual fəaliyyət yalnız məlumat toplamaq və hesablama aparmaqdan ibarət deyil; onun əsas funksiyası mənəvi və etik dəyərlərlə birləşərək cəmiyyət və fərd üçün faydalı nəticələr doğurmaqdır.

Bu baxımdan, tarixi və fəlsəfi irslər, xüsusən də böyük ədəbiyyat və fəlsəfə nümunələri, müasir texnologiyanın insanlıqla əlaqəsini qiymətləndirmək və ona yön vermək üçün əvəzsiz mənbə hesab olunur (Məmmədzadə və b., 2022).

Azərbaycan ədəbiyyatının klassik və dünya miqyasında tanınmış nümayəndəsi Nizami Gəncəvi bu sahədə xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində yalnız poetik gözəllik deyil, həm də dərin fəlsəfi düşüncə, etik-prinsipial yanaşma və insan ağılının inkişafına dair konsepsiyalar öz əksini tapır. Nizami düşüncəsi, yəni onun “düşüncə kodu”, insan zəkasının strukturu, bilik, hikmət və əxlaq prinsipləri üzərində qurulmuş kompleks bir model kimi qiymətləndirilə bilər. Bu model yalnız tarixi və ədəbi kontekstdə deyil, həm də müasir intellektual və texnoloji mühitdə aktualdır, çünki insan və maşın arasındakı integrasiya prosesində etik və humanist prinsiplərin qorunması həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Nizaminin fəlsəfi-poetik irsi insanın səbəb–nəticə əlaqələrini dərk etməsi, əxlaqi seçimi, bilik və hikmətlə davranması kimi aspektləri ilə zəngindir. Onun yaradıcılığı süni intellektin alqoritmik və məntiqi məntiqi ilə müqayisə olunduqda, insanın etik və humanist zəka anlayışının zamanlararası əhəmiyyəti aydın şəkildə görünür. Nizami fəlsəfəsində bilik yalnız funksional deyil, həm də mənəvi və sosial məsuliyyət daşıyan bir vasitədir. Bu cəhətlər onun düşüncə modelini yalnız tarixi irs kimi deyil, həm də müasir dövrdə insan və süni intellekt münasibətlərini yönləndirmək üçün əhəmiyyətli bir resurs kimi göstərir (Russell və Norvig, 2020).

Nizami Gəncəvinin düşüncə sistemi yalnız ədəbi-estetik səciyyəsi ilə deyil, həm də fəlsəfi dərinliyi ilə diqqət cəlb edir. Onun əsərlərində insanın daxili dünyası, ağıl və vicdan arasındakı harmoniyanın əhəmiyyəti, eləcə də əxlaqi və mənəvi seçimin həyatdakı rolu vurğulanır. Bu baxımdan, Nizami irsi insan zəkasının yalnız rəşional və məntiqi tərəflərini deyil, eyni zamanda emosional və etik aspektlərini də əhatə edən kompleks bir model kimi qiymətləndirilə bilər. Onun hikmət və bilik anlayışı insanın özünü və ətraf aləmi dərk etməsi, səbəb–nəticə əlaqələrini anlaması ilə birbaşa bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər Nizaminin fəlsəfəsini yalnız tarixi kontekstdə deyil, müasir zamanlarda, xüsusən süni intellekt texnologiyaları ilə əlaqəli müzakirələrdə də aktual edir.

Süni intellektin inkişafı insan zəka və biliklərinin kompüter modelləri və alqoritmlərlə təkrarlanması imkanlarını gündəmə gətirir (Rzayeva və İbrahimova, 2021). Lakin süni intellektin yalnız hesablama və məlumat işləmə qabiliyyəti ilə məhdudlaşması onun etik və humanist ölçülərdən məhrum olmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, Nizami düşüncəsi insan zəkasının etik və mənəvi aspektlərini ön plana çıxararaq texnoloji inkişafın yalnız funksional deyil, həm də insani məqsədlərə xidmət etməsini vurğulayır. Onun fəlsəfəsində bilik və hikmət etik məsuliyyət və humanizm prinsipləri ilə vəhdət təşkil edir ki, bu da müasir intellektual mühitdə “zamanlararası insan zəka modeli” kimi qiymətləndirilə bilər (Liu və Shi, 2015).

Nizaminin əsərlərindəki düşüncə kodu həm də dəyəryönümlü və praktik xarakter daşıyır. İnsan yalnız məlumat və təcrübə toplamaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda əldə etdiyi bilikləri əxlaqi və sosial çərçivədə tətbiq etməlidir. Bu yanaşma müasir süni intellekt sistemlərinin inkişafı üçün də vacib göstəricidir: texnoloji alqoritmlər və maşın öyrənməsi insan dəyərlərini nəzərə almalı, etik prinsiplərə söykənməlidir. Nizami irsi bu baxımdan yalnız klassik ədəbiyyat və fəlsəfi irs kimi deyil, həm də müasir dövrdə etik və humanist süni intellekt yanaşmasının ideya bazası kimi önəm daşıyır.

Bundan əlavə, Nizami fəlsəfəsində zaman və insan əlaqəsi də mühüm rol oynayır. Onun düşüncəsi keçmişin bilik və dəyərlərini indiki zamanla birləşdirərək gələcəyə yönəldir. Bu zamanlararası perspektiv insan zəkasının yalnız hazırkı vəziyyətlə məhdudlaşmadığını, eyni zamanda tarixi və gələcək kontekstləri nəzərə alaraq qərar verdiyini göstərir. Bu, süni intellektin inkişafında insan etikası və qərar qəbuletmə mexanizmlərinə yön verə biləcək bir model kimi qiymətləndirilə bilər (Wang və b., 2021).

Nəticə etibarilə, Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu və fəlsəfi-poetik irsi insanın intellektual və mənəvi inkişafını birləşdirən zamanlararası bir model təqdim edir. Onun ideyaları müasir dövrdə süni intellekt texnologiyalarının etik və humanist prinsiplər çərçivəsində inkişaf etdirilməsinə dair dəyərli konseptual resurs kimi çıxış edir. Bu model insanı mərkəzə alan, bilik və hikməti etik məsuliyyətlə birləşdirən, həm klassik, həm də müasir dövr üçün universal əhəmiyyət daşıyan intellektual sistem kimi səciyyələnilir (Senkevich, 2022).

Tədqiqat

Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-poetik irsində formalaşmış düşüncə kodu insan zəka və idrakının kompleks strukturu kimi qiymətləndirilə bilər. Onun əsərlərində bilik, hikmət və əxlaq bir-birindən ayrılmaz komponentlər kimi təqdim olunur. Bu yanaşma insanın yalnız rəşional fəaliyyətini deyil, həm də mənəvi və sosial məsuliyyətini nəzərə alan integrativ zəka modelini əks etdirir. Beləliklə, Nizami düşüncəsi təkcə ədəbi və estetik dəyər kimi deyil, həm də insanın intellektual və etik inkişafını yönləndirən fəlsəfi əsas kimi çıxış edir (Hofstadter, 1979).

Müasir dövrdə süni intellektin inkişafı insan zəka funksiyalarının alqoritmik modelləşdirilməsini mümkün edir. Lakin süni intellektin yalnız hesablama və məntiqi funksiyaları əhatə etməsi onun etik və humanist ölçülərdən məhrum olmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu süni intellektin inkişafında insan dəyərlərinin qorunması üçün bir növ fəlsəfi və etik çərçivə təqdim edir. Onun əsərlərindəki səbəb–nəticə prinsipləri, dəyər yönümlü seçim və etik davranış konsepsiyaları süni intellekt sistemlərinin qərar qəbul etmə mexanizmlərində humanist yanaşmanın əhəmiyyətini göstərir (Bostrom, 2014).

Tədqiqat göstərir ki, Nizami düşüncəsi zamanlararası zəka modeli kimi çıxış edir. Onun fəlsəfi baxışları keçmiş biliklər, indiki əxlaqi prinsiplər və gələcək üçün vizyonu birləşdirərək insan zəkasının davamlı inkişafını vurğulayır. Bu model yalnız fərdi idrakı deyil, eyni zamanda cəmiyyətin harmoniyasını və sosial məsuliyyəti də nəzərə alır (Kurzweil, 1990).

Nəticələr göstərir ki, Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu və fəlsəfi-poetik irsi müasir texnoloji mühit üçün aktualdır. Onun ideyaları süni intellektin yalnız funksional və texniki tərəflərini deyil, həm də etik, humanist və sosial ölçülərini nəzərə alan bir inkişaf modeli üçün ilhamverici mənbə rolunu oynayır. Bu yanaşma süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə insan dəyərlərini birləşdirən zamanlararası, integrativ zəka modelinin formalaşdırılmasına imkan verir (Kurzweil, 1990).

İnsani zəka yalnız informasiyanın toplanması və emalı ilə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda mənəvi, etik və sosial ölçüləri özündə birləşdirən kompleks bir sistemdir (Hacıyev, 2024).

Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu bu kompleksliyi dərk etmək üçün əhəmiyyətli bir model təqdim edir. Onun fəlsəfi-poetik irsində insanın ağılı, idrakı və davranışı keçmiş təcrübə, indiki vəziyyət və gələcək perspektivlər arasında harmoniya yaradan bir zamanlararası sistem kimi təsvir olunur. Belə bir modeldə bilik yalnız hazırkı an üçün deyil, həm də gələcək nəsillər üçün mənəvi və etik istiqamət verən vasitə kimi dəyərləndirilir (Əliyeva, 2024).

Bu baxımdan, Nizami düşüncəsi süni intellektin rəşional və alqoritmik məntiqi ilə müqayisədə daha dərin, humanist və etik ölçülərə malik bir zəka modelini əks etdirir. İnsan zəkasının zamanlararası xarakteri onu yalnız bu gün üçün deyil, həm də gələcək üçün məsuliyyət daşıyan bir sistem kimi təqdim edir.

Nizami irsi göstərir ki, insani zəka funksional və texniki bacarıqlarla yanaşı, etik və humanist prinsipləri də əhatə etməlidir. Bu model insanın yalnız fərdi inkişafını deyil, həm də cəmiyyətin harmoniyasını və sosial məsuliyyətini nəzərə alır. Süni intellekt texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dövrdə bu yanaşma insan və maşın qarşılıqlı əlaqələrində dəyərlərin qorunması üçün nümunəvi bir konseptual çərçivə yaradır (Wikipedia.az).

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu və onun üzərində qurulan zamanlararası model insan zəkasının etik, humanist və mənəvi ölçülərini ön plana çıxarır. Bu model həm klassik ədəbiyyat və fəlsəfə kontekstində, həm də müasir texnoloji mühitdə insan və süni intellektin qarşılıqlı fəaliyyətində istiqamətverici prinsip kimi çıxış edir.

Nəticə

Bu tədqiqat sübut edir ki, Nizami Gəncəvinin fəlsəfi-poetik irsində formalaşan düşüncə kodu insan zəkasının həm rəşional, həm də mənəvi, etik və humanist ölçülərini əhatə edən çoxsahəli bir model kimi səciyyəlidir. Onun əsərlərində bilik, hikmət və əxlaq bir-birindən ayrılmaz komponentlər olaraq təqdim olunur, insanın yalnız fərdi inkişafını deyil, həm də cəmiyyətin harmoniyasını və sosial məsuliyyətini nəzərə alan integrativ zəka modeli ortaya qoyulur. Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu göstərir ki, əsl intellekt yalnız məlumat və təcrübənin toplanması ilə ölçülmür, həm də insanın etik və

mənəvi qərar qəbul etmə qabiliyyətinə, sosial ədalət və humanist prinsiplərə riayət etməsinə bağlıdır. Bu, onun fəlsəfi irsini zamanlararası və universal bir zəka modeli kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Müasir dövrdə süni intellektin sürətli inkişafı insan zəkasının alqoritmik və hesablama əsaslı modelləşdirilməsi imkanlarını artırırsa da, etik və humanist ölçülərin təmin olunması ciddi çağırış olaraq qalır. Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin düşüncə kodu yalnız tarixi-fəlsəfi irs kimi deyil, eyni zamanda müasir texnoloji inkişafın etik və humanist çərçivələrini formalaşdırmaq üçün də aktualdır. Onun fəlsəfi baxışları süni intellekt sistemlərinin yalnız texniki səmərəlilik və informasiya emalı ilə məhdudlaşmamasının vacibliyini göstərir; zəka, onun əsl mahiyyətinə görə, funksional bacarıqlarla yanaşı, mənəvi və sosial məsuliyyət prinsiplərini də əhatə etməlidir. Bu xüsusiyyətlər Nizami irsini müasir dövrdə insan mərkəzli texnologiyaların etik əsaslarını müəyyən edən konseptual baza kimi təqdim edir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, insani zəkanın zamanlararası modeli keçmiş biliklər, indiki təcrübə və gələcək perspektivlərin vəhdətini əks etdirir (Aghakishiyeva, 2024). İnsan yalnız hazırkı vəziyyətlə məhdudlaşmamalı, həm də gələcək nəticələri proqnozlaşdıraraq sosial və mənəvi məsuliyyətini nəzərə almalıdır (Clune, 2019).

Nizami Gəncəvinin fəlsəfi irsi bu prinsipləri güclü şəkildə vurğulayır və insan zəkasının yalnız məlumat toplama və rəşional qərar qəbul etmə funksiyalarına deyil, həm də dəyərlər, əxlaq və humanist yanaşmalarla birləşməsinə yönəlmiş bir model kimi dəyərləndirilir.

Bundan əlavə, tədqiqat göstərir ki, Nizami irsi və onun düşüncə kodu süni intellekt dövründə insan və texnologiyanın harmonik qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən bir model rolunu oynayır. Onun fəlsəfi-prinsipial yanaşmaları süni intellekt sistemlərinin etik çərçivədə inkişaf etdirilməsinə, humanist və mənəvi prinsiplərin qorunmasına və qərar qəbul etmə proseslərinin insan mərkəzli olmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Aghakishiyeva, T. (2024). Artificial intelligence: The future of humanity in search of the meaning of life. *European Science*.
2. Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, dangers, strategies*. Oxford University Press.
3. Clune, J. (2019). AI-GAs: AI-generating algorithms, an alternate paradigm for producing general artificial intelligence (Preprint).
4. Əliyeva, Ş. (2024). İntertekstuallıq və multidissiplinar əlaqələr: Süni intellektin ədəbiyyatşünaslığa tətbiqi. *Poetika.izm*, 2024(1).
5. Hacıyev, T. (2024). Süni intellektin etikası: Meyillər, çağırışlar, həllər. *Elmi əsərlər*, 2024(1).
6. Hofstadter, D. R. (1979). *Gödel, Escher, Bach: An eternal golden braid*. Basic Books.
7. Kurzweil, R. (1990). *The age of intelligent machines*. MIT Press.
8. Liu, F., & Shi, Y. (2015). A study on artificial intelligence IQ and standard intelligent model (Preprint).
9. Məmmədzadə, İ. R., Abbasov, Ə. F., & Abasov, Ə. S. (2022). *Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq*. Elm və Təhsil.
10. Nizami Gəncəvi. (müxtəlif illər). *Əsərləri* (ədəbi toplular). Azərbaycan Milli Kitabxanası kolleksiyası.
11. Russell, S., & Norvig, P. (2020). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson.
12. Rzayeva, G. A., & İbrahimova, A. N. (2021). *Süni intellekt, insan hüquqları və fərdi məlumatların təhlükəsizliyi*. Nurlar NPM.
13. Senkevich, V. V. (2022). Existence and perception as the basis of AGI (Artificial General Intelligence) (Preprint).
14. Wang, W., Ning, H., Shi, F., Dhelim, S., Zhang, W., & Chen, L. (2021). A survey of hybrid human-artificial intelligence for social computing (Preprint).

Daxil oldu: 17.09.2025

Qəbul edildi: 26.12.2025